

УДК 341.231.14(094.5)

Є.Б. ТІТОВ, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ БОРОТЬБИ З КАТУВАННЯМИ ТА ІНШИМИ ФОРМАМИ НЕГУМАННОГО ПОВОДЖЕННЯ У ЄВРОПІ

Ключові слова: захист прав людини, регіональні міжнародні стандарти у Європі, катування, жорстоке поводження, негуманне поводження

Як ми вже відзначали у більш ранніх публікаціях [1], право на захист від катувань та інших форм негуманного поводження, а також механізми захисту цього права, отримали у міжнародному праві широке закріплення. При цьому система міжнародно-правових норм, спрямованих на захист згаданого права, являє собою складний багаторівневий комплекс юридично обов'язкових і рекомендаційних актів універсального, регіонального, субрегіонального та локального характеру. Дана ситуація, безсумнівно, ускладнює практичне застосування зазначеної системи норм. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність їх глибокого аналізу, систематизації та тлумачення, чому, свого часу приділили увагу такі дослідники, як Я. Броунлі, Е. Бредлі, Х.-П. Гассер, Д. Гомьен, М. Дженіс, Л. Зваак, Р. Кей, Ж. Пікте, Д. Руже, Д. Харріс, І.П. Блищенко, Р.Л. Бобров, Л.Н. Галенська, І.І. Карпець, І.І. Лукашук, А.П. Мовчан, А.І. Полторак, П.С. Ромашкін, А.Н. Талалаєв, О.І. Тіунов, А.Н. Трайнін, С.В. Черніченко, Л.Н. Шестаков, М.Л. Ентін та інші. Ми приєднуємося до них у спробі пролити більше світла на проблему розуміння організаційно-правових основ і змісту міжнародно-правових механізмів по боротьбі з катуваннями та іншими формами негуманного поводження.

Дана стаття присвячена аналізу та систематизації норм, які формують міжнародно-правові механізми боротьби з катуваннями та

іншими формами негуманного поводження у Європі. Актуальність даної теми зумовлена ще й тим, що у рамках європейського регіону діє складна система норм із захисту прав людини, що включає у себе стандарти загально-регіонального (Рада Європи), субрегіонального (Європейський Союз) і мікрорегіонального (НАТО, ОБСЄ, СНД) рівня. Така концентрація стандартів різного рівня, на наше переконання, вимагає до себе особливої уваги.

Характеризуючи систему міжнародно-правових норм із боротьби з катуваннями та іншими формами негуманного поводження у Європі, слід зазначити, що вона почала своє формування практично одночасно з прийняттям у 1948 р. Загальної Декларації прав людини. При цьому, прийнята у 1950 р. Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод (далі – ЄКПЛ), увібравши в себе дух Декларації 1948 р., пішла далі за неї. ЄКПЛ стала першим міжнародно-правовим актом, на підставі якого держави взяли на себе зобов'язання щодо дотримання основних громадянських і політичних прав людини. У зв'язку з цим, Я. Броунлі, наприклад, характеризував ЄКПЛ як всебічний білль про права [2, с.271], а М.Л. Ентін зазначав, що Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. сприяла перегляду усталених уявлень про те, що є, а що не є втручанням у внутрішні справи держав, і істотному обмеженню міри свободи національних властей у поводженні зі своїми громадянами та будь-якими іншими особами, які перебувають під їх юрисдикцією [3, с.22].

Що стосується конкретних матеріальних норм у сфері що розглядається, то ЄКПЛ 1950 р. у ст.3 – «Заборона катування» – встановила: «Ніхто не повинен зазнавати катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання» [4, с.85–117].

Слід зазначити, що, незважаючи на регіональний характер, ЄКПЛ вплинула на деякі універсальні міжнародні акти, зокрема аналіз її положень свідчить про її вплив на Міжнародний Пакт про громадянські і політичні

права 1966 р. Уже згадуваний Я. Броунлі з цього приводу зазначав: «положення цього Пакту багато чим завдячують Європейській Конвенції про права людини (ЄКПЛ) та досвіду, накопиченому на її основі» [2, с.269]. Дійсно, Конвенція, прийнята усього лише через два роки після Загальної Декларації прав людини 1948 р., значно випередила останню. Її положення не тільки мають юридично обов'язкову силу для держав-учасниць, а й передбачають механізм захисту проголошених прав і свобод шляхом створення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

При цьому, як і Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [1], ЄКПЛ не містить визначення понять «катування» і «нелюдське або принижуюче гідність поводження або покарання». Цю прогалину, однак, було заповнено рішенням Європейського суду з прав людини, повноваженого розглядати питання про порушення норм ЄКПЛ. Зокрема, при розгляді скарги Ірландії проти Сполученого Королівства ЄСПЛ дав своє тлумачення основних понять, що належать до ст.3 ЄКПЛ. Так, під «катуванням» ЄСПЛ розуміє «навмисно нелюдське поводження, що викликає досить серйозні і жорстокі страждання», під «нелюдським поводженням» – нанесення сильних фізичних і моральних страждань, під «принижуючим гідність поводженням» – погане поводження, спрямоване на те, щоб викликати у жертв почуття страху, болю і неповноцінності, які можуть принизити і зганьбити їх і, можливо, зламати їх фізичний або моральний опір [5, с.496]. Практика Європейського суду з прав людини показує, що до катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження можуть бути також віднесені навмисна дискримінація, тілесні покарання і висилка у країну, де особі загрожує страта. Усі ці випадки можуть кваліфікуватися як порушення статті 3 ЄКПЛ, яка носить абсолютний характер і не підлягає обмеженню.

Слід, також зауважити, що регулярні посилення на тлумачення понять «катування»,

«нелюдське поводження» та «принижуюче гідність, поводження», надане у згаданому рішенні ЄСПЛ, при розгляді ним інших справ (наприклад, Серінг проти Сполученого Королівства, Томазі проти Франції, Чахал проти Сполученого Королівства [6, с.763], Рібич проти Австрії [7, с.170]), дають підстави вважати, що згадане тлумачення набуло характеру прецедентної норми.

Враховуючи сказане, варто наголосити, що застосування ст.3 ЄКПЛ передбачає кілька форм діяльності держав-учасниць Конвенції. По-перше, вони не повинні допускати прямого фізичного чи психологічного насильства над особистістю, що є катуванням і жорстоким чи нелюдським поводженням або покаранням. По-друге, поводження з особами, які є потенційними жертвами розглянутих правопорушень, і умови їх утримання у місцях позбавлення волі повинні відповідати притаманній будь-якій людині гідності та повазі до її особистості. І це, на наш погляд, є серйозною гарантією ефективності розглянутого механізму захисту від катувань та інших форм негуманного поводження.

Слід визнати, однак, що існують і інші точки зору на питання щодо ефективності згаданих тлумачень, наданих Європейським Судом з прав людини. Так автори книги «Європейська конвенція про права людини та Європейська соціальна хартія: право і практика» оцінюють тлумачення Європейським Судом з прав людини ст.3 ЄКПЛ як вельми обережне [8, с.134], а також зазначають, що «навіть чи можна провести чітке розмежування між катуванням і нелюдським поводженням, незважаючи на те, що Суд і Комісія намагалися зробити це» [8, с.136]. Очевидно, що ця позиція не зовсім відповідає практиці ЄСПЛ, що проявилася у вже згадуваних у цій статті справах.

Аналізуючи далі систему європейських стандартів по боротьбі з катуваннями слід зауважити, що регіональні правила у цій сфері знаходять закріплення і подальший розвиток не тільки в актах обов'язкового характеру, але й у нормах-рекомендаціях. У цьому

зв'язку слід згадати Європейські пенітенціарні правила 1987 р. (далі – ЄПП), прийняті рекомендацією № R (87) 3 Комітету Міністрів Ради Європи [9].

Багато у чому зміст ЄПП був запозичений з Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими 1955 р. (далі – МСП), що зумовлює подібність між цими двома документами за цілою низкою ознак. Як і МСП, ЄПП не мають обов'язкової юридичної сили. Європейські пенітенціарні правила, так само як і МСП націлені на захист людей позбавлених волі, як на категорію осіб, які, в силу свого залежного становища, більше за інших піддаються ризику застосування катувань та інших форм негуманного поводження. В основу ЄПП, за аналогією з МСП, покладено принцип, в силу якого тюремне ув'язнення вже саме по собі є покаранням. Даний принцип отримав закріплення у ряді положень ЄПП, а саме: у категоричній забороні застосування колективних та тілесних покарань, ув'язнення у темній одиночній камері, а також будь-якого жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність покарання в якості дисциплінарних заходів (п.37 [9]), у забороні будь-якого використання ланцюгів і кайданів як засобів стримування (з можливістю застосування у суворо обумовлених випадках на ручників, гамівних сорочок і подібних засобів) (п.39 [9]), у вимозі, щоб умови утримання та режими у місцях ув'язнення не погіршували заподіяні самим фактом ув'язнення страждання (п.64 [9]), у вимозі, щоб умови утримання та режими в місцях ув'язнення були сумісні з людською гідністю (п.65а [9]) і т.д. В цілому, ЄПП повторюють структуру і зміст МСП: обидва документи містять підрозділи, що регулюють розподіл ув'язнених за категоріями, вимоги, що висуваються до приміщень, харчування, медичного обслуговування ув'язнених, дисципліни, накладення покарань і допустимих засобів стримування та ін.

Однак Європейські пенітенціарні правила містять і ряд норм, що відображають еволюцію міжнародно-правового співробітництва у

сфері попередження катувань і негуманного поводження. У порівнянні з прийнятими істотно раніше МСП, ЄПП містять нові положення, що регулюють умови утримання ув'язнених у європейському регіоні. Так, дещо ширше розглядаються умови утримання у місцях позбавлення волі осіб, щодо яких ще не винесено вирок суду. Цій категорії ув'язнених ЄПП рекомендують безкоштовно забезпечувати послуги перекладача для здійснення контактів з адміністрацією установи, де вони утримується, і для захисту (п.93 [9]), а також надавати окрему камеру (п.94 [9]).

Особливе значення для європейської системи забезпечення прав людини у цілому і захисту від катувань та інших форм негуманного поводження зокрема має прийнята учасниками Ради Європи Європейська Конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню 1987 р. (далі – Конвенція 1987 р.). Завданням Конвенції 1987 р., крім посилення вже існуючої у міжнародному праві заборони на застосування катувань та інших форм негуманного поводження, стало заснування Комітету з попередження катувань і нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання (далі – ЄКПК) і створення правової підстави для його діяльності. Контроль за дотриманням державами-учасниками рекомендацій ЄКПК покладено на Комітет Міністрів Ради Європи.

Конвенція 1987 р. набула чинності 01.02.1989 р., а у 1993 р. до неї були прийняті два додаткових протоколи, що містять, в основному, положення процесуального характеру. Найважливішим із цих положень стала норма Протоколу № 1, яка доповнила ст.18 Конвенції 1987 р. пунктом 2, на підставі якого «Комітет Міністрів РЄ може запросити будь-яку державу не члена РЄ приєднатися до Конвенції» (ст.18 [10]), що, на думку авторів цієї норми, безумовно, повинно було сприяти посиленню Конвенції 1987 р.

Слід заважити, що європейські стандарти протидії катуванням певним чином вплинули

на нормативні акти про екстрадицію злочинців. У першу чергу, цей вплив пов'язаний з реалізацією норм Європейської конвенції про видачу 1957 р. Він проявився у заявах низкою держав-учасниць застережень, що передбачають відмову від виконання зобов'язань за даною конвенцією, у разі якщо їх виконання призведе до порушення права особи, екстрадиція якої запитується, на захист від катувань та інших форм негуманного поводження.

Так, Австрія заявила, що вона буде «відмовляти у здійсненні екстрадиції... якщо вирок не сумісний з вимогами гуманності і людської гідності» [11, с.9]. Данія зробила застереження, що нею буде прийматися рішення про відмову у видачі, «якщо вона призведе до особливо тяжких наслідків для особи, екстрадиція якої запитується, через її вік, стан здоров'я або інші особисті причини» [11, с.13]. Фінляндія, залишила за собою право «відмовити в екстрадиції, якщо вона буде визнана недоцільною з міркувань гуманності у зв'язку з віком, станом здоров'я та іншими особистими обставинами особи що видається» [11, с.43]. Аналогічні застереження зробили Франція, Нідерланди, Бельгія, Швеція, Норвегія і ряд інших держав.

Таким чином, розвиток європейських механізмів захисту прав людини у цілому і права не бути підданим катуванням і жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, зокрема, безпосередньо вплинуло на міжнародно-правове регулювання питань екстрадиції. Як слушно зазначив Я. Броунлі, «право, що стосується екстрадиції... являє собою... область, де інтереси індивіда знаходяться у складному взаємозв'язку як з його власною, так і з іншими державами» [2, с.249]. У теперішній час відмова в екстрадиції у разі можливого застосування до особи що видається катувань або інших форм негуманного поводження передбачена Конвенцією 1984 р. і Типовим договором про видачу 1990 р.

Розробка правових норм у сфері боротьби з катуваннями та іншими формами негуман-

ного поводження на території Європи проводиться не тільки Радою Європи, а й Європейським Союзом. Характерною особливістю підходу ЄС до визначеної проблеми є одночасне застосування Європейським Союзом і його державами-учасниками правових механізмів різних правових систем, заснованих на стандартах Ради Європи та стандартах Європейського Союзу. Причина такої подвійності лежить в особливостях правової природи Європейського Союзу (як особливого політичного утворення) і функціонуючого на його території Права Європейського Союзу (як особливої правової системи).

Не заглиблюючись у аналіз зазначених особливостей, зауважимо, що одне з двох джерел первинного права ЄС – Договір про Європейський Союз 1992 р. – у п.1 ст.6 закріпив: «Союз визнає права, свободи і принципи, закладені у Хартії основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 року..., яка має однакову з Договорами юридичну силу» (ст.6 [12]). У п.2 тієї ж статті зазначено, що «Союз приєднується до Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод...» (ст.6 [12]). А п.3 зазначеної статті закріпив, що «Основні права, гарантовані Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод... є загальними принципами права Союзу» (ст.6 [12]). Таким чином ми бачимо, що у рамках ЄС, згідно з його установчими документами, співіснують і взаємодіють два правових механізми спрямованих на захист фізичних осіб від катувань та інших форм негуманного поводження. У зв'язку з тим, що механізм, заснований на Європейській Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., у цій статті вже розглянуто, далі увагу буде приділено механізму, заснованому на Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р.

Аналіз зазначеного документу однозначно вказує на те, що основною метою Хартії є захист прав і свобод людини від можливих порушень у рамках Європейського Союзу. Для її досягнення Хартія наділена типовим для

документа такого роду набором громадянсько-політичних і соціально-економічних прав і у цьому вона нагадує Загальну декларацію прав людини 1948 р. Одночасно Хартія вводить у правову систему Європейського Союзу ряд новел. Зокрема, новелами є закріплення Хартією високий рівень захисту споживачів (ст.38 [13]), а також право голосувати і бути обраним на виборах до Європейського парламенту (ст.39 [13]).

Значну увагу у Хартії приділено питанню попередження катувань. Аналіз відповідних статей документу свідчить про певний прогрес у правовому закріпленні розглянутого права у порівнянні із Загальною Декларацією прав людини 1948 р., Міжнародним Пактом про громадянські і політичні права 1966 р., Європейською Конвенцією про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та іншими міжнародно-правовими документами у галузі прав людини. На відміну від зазначених вище документів, що встановлюють узагальнену заборону катувань і жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання, у Хартії цьому питанню присвячено кілька статей. Найбільш чітко формулювання міститься у ст.4 – «Заборона катувань, а також нелюдських і принижуючих покарань та поводження» – Хартії, де говориться: «Ніхто не може бути підданий катуванню, нелюдському або такому, що принижує покаранню або поводженню» (ст.4 [13]). Фактично, у цій статті використане формулювання ст.3 ЄКПЛ 1950 р., але без згадки про «гідність».

Захисту людської гідності у Хартії присвячена окрема стаття під номером 1, в якій закріплено: «Людська гідність недоторканна. Вона підлягає повазі і захисту» (ст.1 [13]). Формулювання статті дозволяє припускати, що її положення спрямовані на захист усіх осіб без винятку, у тому числі і тих що найбільше піддаються ризику катувань. Таке припущення може бути побічно підтверджено і фактом розміщення зазначеної норми у ст.1 документу.

Правова заборона катувань у Хартії не обмежується тільки ст.ст.1 і 4. Стаття 3 Хартії –

«Право цілісності особистості» – встановлює право кожного індивідууму на особисту фізичну і психічну цілісність (ст.3 [13]). У цьому зв'язку будь-який психічний і фізичний вплив на людину, який можна розглядати у якості однієї з форм катувань, суперечитиме проголошеному у ст.3 принципу.

Однією з відмінностей Хартії від інших аналогічних документів є винесення заборони на медичні та біологічні дослідження над людьми за межі статті, яка встановлює загальну заборону катувань. У п.2 ст.3 Хартії говориться, що у галузі медицини і біології необхідно дотримуватися «вільної і інформованої згоди зацікавленої особи відповідно до правил, встановлених законом» (ст.3 [13]). При розробці цієї статті було приділено увагу й можливим негативним аспектам останніх наукових досягнень у галузі медицини та біології: у статті проголошується заборона «євгенічної практики, особливо що має на меті відбір серед людей», «заборона використовувати людське тіло і його частини у якості джерела наживи» і «заборона репродуктивного клонування людських істот» (ст.3 [13]).

Враховуючи необхідність дотримання основних прав людини при вирішенні питань екстрадиції, автори Хартії у п.2 ст.19 – «Захист у разі видалення, висилки та видачі» – закріпили: «Ніхто не може бути виселений, висланий або виданий іншій державі, у якій існує серйозний ризик бути засудженим до смертної кари або зазнати катувань чи іншого нелюдського або принизливого поводження чи покарання» (ст.19 [13]).

У зв'язку з тим, що всі держави-члени Європейського Союзу є одночасно членами Ради Європи та учасниками ЄКПЛ, при застосуванні Хартії неминуче виникає питання про її взаємодію з іншими міжнародними актами у галузі захисту прав людини і в першу чергу з Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод 1950 р. Для вирішення можливих колізій у п.3 ст.52 Хартії – «Сфера дії гарантованих прав» – передбачено: «Там, де дана Хартія містить права, що

відповідають правам, гарантованим Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод, значення і сфера застосування даних прав аналогічні наведеним у згаданій конвенції...» (ст.52 [13]). При цьому у статті уточнюється, що «дане положення не перешкоджає тому, щоб право Союзу надавало більш широкий захист» (ст.52 [13]).

Таким чином, провівши аналіз даних наведених у цій статті, можна зробити наступні висновки:

На території Європи функціонують два незалежних, але взаємодіючих між собою, комплексних механізми по боротьбі з катуваннями і іншими формами негуманного поводження.

Перший з них діє у межах Ради Європи та включає у себе:

- у якості правової підстави: Європейську Конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 р.; Прецедентні норми Європейського Суду з прав людини; Європейські пенітенціарні правила 1987 р.; Європейську Конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню та покаранню 1987 р.;

- у якості контрольного механізму: Європейський суд з прав людини і Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Другий – діє у межах Європейського Союзу і включає у себе:

- у якості правової підстави: Установчі договори Європейського Союзу та Хартію основних прав Європейського Союзу 2000 р.;

- у якості контрольного механізму: систему судових і правоохоронних органів держав-учасниць ЄС; Судову систему ЄС.

Характер взаємодії між Європейським Союзом і механізмом боротьби з катуваннями та іншими формами негуманного поводження, створеним у межах Ради Європи дозволяє громадянам ЄС, при необхідності, користуватися можливостями цього механізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тітов Є. Б. Система універсальних міжнародних актів по боротьбі з катуваннями та іншими формами негуманного поводження / Є. Б. Тітов // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 383–389 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_64.pdf.
2. Броунли Я. Международное право. Т. 2 / Броунли Я. ; под ред. Тункина Г. И. – М. : Изд. «Прогресс», 1977. – 507 с.
3. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы / Энтин М. Л. – М. : Изд. Московск. независимого ин-та международного права, 1997. – 296 с.
4. Права человека: Сборник универсальных и региональных международных документов / сост. Шестаков Л. Н. – М. : Изд. Московск. ун-та, 1990. – 205 с.
5. Affaire Irlande contre Royaume-Uni. Arrêt. Cour Européenne des droits de l'homme. Strasbourg. 18 janvier 1978. Comm. Report 25.1.76, par. B. Series B. № 23-1.
6. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения : в 2-х т. Т. 1 / под ред. Туманов В. А. и др. – М. : Норма, 2000. – 808 с.
7. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. В 2-х т. Т. 2 / под ред. Туманов В. А. и др. – М. : Норма, 2000. – 812 с.
8. Гомьеи Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Гомьеи Д., Харрис Д., Зваак Л. – М. : Изд. Московск. независимого ин-та международного права, 1998. – 600 с.
9. Европейские пенитенциарные правила. Официальное издание Совета Европы. Русская версия. – Страсбург, 1997. – 137 с.
10. Европейская Конвенция по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания 1987 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/1305480>.
11. Convention européenne d'extradition. Déclarations et réserves. Conseil de l'Europe. Direction juridique. Strasbourg, 1971.

12. Договор о Европейском Союзе 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/treaties/teu>.

13. Хартия основных прав Европейского Союза 2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/treaties/charter>.

Тітов Є. Б. Міжнародно-правові механізми боротьби з катуваннями та іншими формами негуманного поводження у Європі / Є. Б. Тітов // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 332–338 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_59.pdf

Розглядаються, аналізуються та систематизуються міжнародно-правові механізми боротьби з катуваннями та іншими жорстокими, нелюдськими або принижуючими гідність видами поводження чи покаранням у Європі.

Титов Е.Б. Международно-правовые механизмы борьбы с пытками и иными формами не гуманного обращения в Европе

Рассматриваются, анализируются и систематизируются международно-правовые механизмы борьбы с пытками и другими жестокими, бесчеловечными или унижающими достоинство видами обращения и наказания в Европе.

Titov E.B. International Legal Mechanisms to Combat Torture and Other Forms of Inhumane Treatment in Europe

The article is devoted to the international legal regulation of the fight against torture and other forms of inhumane treatment. This article examines, analyzes and systematized international legal mechanisms to combat torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment in Europe.